

DEBAT.

La Història de les Mentalitats:
una polèmica oberta.

*Intervenen: Lluís Roura (moderador), Josep Fontana,
R. García Cárcel, C. Martínez Shaw,
Josep Mª Salrach.*

Com a presentació de la revista MANUSCRITS a la Universitat de Barcelona, s'organitzà el propassat 5 de maig i a la Facultat de Geografia i Història, un debat-taula rodona sobre el tema "La història de les mentalitats: una polèmica oberta". Hi varen participar: Josep Fontana, Ricardo García Cárcel, Carlos Martínez Shaw, Josep Mª Salrach i Lluís Roura. La transcripció d'aquest debat és el que us oferim.

Presentació de Lluís Roura (Moderador)

M'han encarregat una feina que espero sigui difícil, perquè per això es fa un debat o una taula rodona i perquè les diferents opinions hi siguin exposades amb claredat i així s'estableixi un autèntic debat. La meva feina és la de moderador i, si no es difícil, voldrà dir que la cosa es massa tranquil·la i que hi ha poc debat. El funcionament que han suggerit els organitzadors de la revista MANUSCRITS i que, per tant, procurarem seguir, serà el següent: hi haurà una exposició per part de cadascun dels membres de la taula que durarà entre cinc i deu minuts i, a continuació, s'obrirà un torn de preguntes.

Jo, per donar pas a cadascuna de les intervencions, lle giria l'enunciat amb que s'ha convocat aquest acte: "La història de les mentalitats: una polèmica oberta". Crec que el títol escollit pels organitzadors pressuposa, de manera encertada al meu entendre, l'existència d'una polèmica entorn a la història de les mentalitats i, també, el caràcter obert d'aquesta polèmica. Per tant, encara que la gent de la taula tenen la seva intervenció bastant preparada, penso que seria interessant, ja que es tracta d'una polèmica, que fessin referència a quines son les coordenades amb que es planteja aquesta polèmica. A més, que intentessin aportar quina és la seva concepció de la història de les mentalitats i del propi concepte de mentalitat. I, més concretament, els hi demanaria si comparteixen l'afirmació que feia Michel Vovelle quan era entrevistat per Carlos Martínez Shaw a la revista l'Avenç, on deia: "desconfieu de les mentalitats". Jo preguntaria, finalment fins a quin punt consideren que es pot fer extensiva l'anterior afirmació i dir: "desconfieu de la història de les mentalitats". Cedeixo la paraula a les persones de la taula.

Intervenció de Josep Fontana.

Histoire des mentalités? Per veure si m'enterava de qué va la cosa he acudit als textos canònics. He començat per la llarga exposició que Philippe Ariès -home d'extrema dreta, historiador "dominguero", ell mateix va autoqualificar-se així a les seves memòries, i un dels pares més indiscutibles d'aquesta criatura- va fer a aquella enciclopèdia de La nouvelle histoire, autèntica batalla floral entre els membres de l'escola de les Annales, que van dient-se l'un a l'altre: "que n'ets de llest tu! que bé que escrius! mira que som una col·lecció de genis tots plegats!" (per cert que, si no m'erro, aquesta enciclopèdia de l'autobombo l'han deguda publicar a Espanya, molt pròpiament l'editorial del "Mensajero del Sagrado Corazón de Jesús").

Doncs bé, en aquest text Ariès comença explicant qué cosa sigui això de la "mentalité" amb un exemple. Resulta que un bon matí sortia el bon rei Francesc de França del llit d'una de les seves amants i se'n tornava cap a casa quan va sentir les

campanes d'una església i, emocionat, se n'entrà a sentir la missa. No hi veia contradicció. I conclou que el fet que algunes coses que eren acceptables en una determinada època i en una determinada cultura no ho siguin ja en la nostra -que vol dir la d'ell, està clar, perquè el que es jo no em sento ni de la mateixa època ni de la mateixa cultura que el senyor Ariès- vol dir -i deixeu-m'ho llegir en francès, encara que el meu accent sigui dolent, perquè sense la música del francès aquestes paraules no tenen cap sentit-, vol dir, doncs, "qu'un changement de mentalité est intervenu entre eux et nous".

Seguim, però. Allò que queda clar, a continuació, és que els historiadors de les mentalités són una petita secta francesa, pertanyent tota ella a l'escola de les Annales, amb algun precedent aïllat com Huizinga, que surt a totes les enumeracions i algun extrany satèl.lit com Mario Praz. L'exemple del qual s'ocupa més Ariès, però, és ell mateix, com a representant d'una cosa que té la barra d'anomenar "nova història demogràfica", que no és ni història ni demogràfica -en el de "nova" no m'hi fico. I finalment, ja se sap, els castells de focs artificials que es troben a tota aquesta mena de textos, i que sempre acaben, ja ho veureu, amb la mateixa lletania: "*Recerques subterrànies de savieses andònimes: no pas saviesa o veritat intemporal, sinó savieses empíriques que regulen les relacions familiars de les col.lectivitats humanes amb cada individu, la natura, la vida, la mort. Déu i el més enllà*" (1) ens diu Ariès en "l'histoire des mentalités" dintre del volum editat per J. Le Goff.

Que després resulti que amb un enfocament semblanti sen se una metodologia que tingui el menor rigor Ariès ha fet literatura i no història, no ens ha pas d'admirar. Quan Linda Pollock per exemple, treballa el tema de la infància sobre la base de més de 400 autobiografies i diaris personals, les elucubracions d'Ariès se'n van a l'aigua.

Per si Ariès no fos representatiu he passat a un altre dels pares de la criatureta, Jacques Le Goff, i al seu text Les mentalités. Una histoire ambiguë que acaba amb aquest advertiment: "*Malgrat, o potser a causa, del seu caràcter vogue, la història de*

les mentalitats és en camí d'establir-se en el camp de la problemàtica històrica. Si s'evita que sigui el lloc on ficar-ho tot, el pastís de crema, l'excusa de la peresa epistemològica, si li donem els seus útils i els seus mètodes...". Això s'escrivia l'any 1974, però cal tèmner que els desitjos de Le Goff no s'han realitzat, perquè el 1981 publica va la seva Naissance du Purgatoire, llibre que ha rebut garrotades de totes bandes i de tots colors.

I el que és més. Si aneu a un altre dels productes apologetics de l'escola, un dels més recents, el del subnormal Hervé Coutau-Bégarie anomenat Le phénomène Nouvelle Histoire, podreu veure que el 1983 les coses segueixen encara amb la mateixa "ambigüitat", per usar el terme del propi Le Goff, ja que se'ns diu: "No hi ha un domini precís de la història des mentalités (...) Caldria citar dins de l'història des mentalités la major part dels treballs classificats a la història social. L'invers també és veritat". O sigui que, per dir-ho curt, l'història des mentalités és igual a la història social -que suposo que es deu entendre, al seu torn, d'aquella manera que diu que tot allò que no és història política, ni econòmica, ni cultural, és història social.

I he anat finalment als textos, més programàtics de Michel Vovelle -al qual admiro molt més quan escriu història que quan escriu sobre història- per a trobar-hi la mateixa indefinició de mètodes, la mateixa imprecissió de continguts, quan ens diu que la de les mentalités és una història que ha passat del "nivell de la cultura o del pensament clar a una història de les actiutats, dels comportaments i de les representacions col·lectives inconscients." I acaba amb la lletania de ritual: *Es ben bé el que s'inscriu dins de la moda dels nous centres d'interés: el nen, la mare, la família, l'amor i la sexualitat... la mort*". Que ja veieu com s'assembla a la d'Ariès que abans us citava, o a la que escrivia Chaunu el 1974: "La vida, l'amor, la mort, les paraules i els gestos, tot l'essencial d'una civilització". O sigui que sempre estem dins de la mateixa mena de literatura.

Mentre tant l'escola ha donat uns poquíssims treballs seriosos -com el de Vovelle sobre Pietat barroca i descristianització- i una gran abundància o d'assaigs vaporosos a la Ariès

o de monografies puntualíssimes sobre esdeveniments menuts. En suma, la mena de llibres que es poden escriure sense necessitat de treballar gaire, fent córrer la pluma. El que passa és que aquesta mena de literatura ha acabat cansant el personal -fora dels sectaris de l'anomenada "nouvelle histoire", que s'ho empassen tot- i ja comencem a trobar des dels advertiments que Social history ha fet en l'editorial commemoratiu dels seus deu anys -en el que s'assenyala que, de no haver estat el fet que l'escola de les Annales tenia un prestigi simbòlic, que no es corresponia amb el coneixement real que se'n tenia, no hauria tingut la histoire des mentalités una rebuda tan acrítica- a l'atac frontal de l'italià Furio Diaz, Basta con queste storie* -i és llàstima que nosaltres no tinguem aquesta diferenciació de mots que poden fer els anglesos i els italians entre història i "storia", en el sentit de narració. Furio Duaz protesta contra aquesta mena de literatura i ens diu: "*La barreja d'elements filològics -en el sentit d'erudits(J.F)- i d'abstruses banalitats interpretatives que practica Le Goff a "El naixement del Purgatori" els ha donat el cop de gràcia*".

Jo conclouria que hi ha un camp d'estudis que correspon al que s'anomena història social -amb escassa fortuna, en la meua opinió-, a l'antropologia històrica, a l'estudi de la cultura popular de la història de les idees. etc. Aquest terreny no solament és perfectament legítim, sinó de cultiu absolutament necessari. En aquest terreny hi ha gent que treballen excelentment i que poden ésser presos com a models. Alguns a França, no gaires, i la majoria fora i sense cap mena de vinculació a la litúrgia de la "nouvelle histoire", que ja comença a fer tuf de cosa que no n'està gaire de "nouvelle". Es pot treballar com Thompson, com els Yeo, com Vovelle, com Angus McLaren, etc. -hi ha noms a grapats per a citar- o es pot fer literatura, ma la literatura, com els Ariès, els Le Roy-Ladurie i companyia.

Treballar en aquest terreny, definit bé els problemes i els mètodes, seguint els models del treball ben fet: enhora bona! Però, per favor, deixem-nos estar de la "histoire des men

* a L'espresso, 13 de gener del 1985, pp.64-75 (agraeixo a l'amic Ernest Lluch haver-me fet conèixer aquest text).

talités" que no defineix ni un terreny de problemes -no es pot dir que sigui un sector concret dins d'aquest camp- ni una metodologia pròpia -no en té-, sinó que és simplement, com diu Furio Diaz, una barreja d'unes gotetes d'erudició i una muntanya de literatura. Em temo prou que la sola cosa que realment revela l'entusiasme dels de les "mentalités" a tancar-se a la seva cova i cridar-se l'un a l'altre per fer creure que allò és el món és la ignorància que bona part dels historiadors francesos d'avui tenen del que s'està fent a d'altres bandes. Per favor, no els imitem. Si volem jugar a fer de satèl·lits d'una cultura imperial, al menys no anem a triar-ne una que, pel que fa a les ciències socials, està en plena decadència.

Intervenció de R. García Cárcel:

La verdad es que como comentábamos ahora, aquí, en la mesa, me lo ha puesto muy difícil J. Fontana.

Yo no voy a defender de manera radical la historia de las mentalidades. Me temo que voy a decepcionar a algunos porque realmente no voy a jugar ese papel de abogado defensor de la historia de las mentalidades que parece que era^{el} que se me había asignado.

En principio, lo primero que hay que asumir es que la historia de las mentalidades no es tan nueva como parece. El propio Vovelle en un libro recientemente publicado en castellano, una colección de artículos bajo el título de "Ideologías y mentalidades" afirma que ya marxistas como Lefebvre en "La gran peur" o viejos conservadores como Huizinga, habían hecho a su manera historia de las mentalidades, aunque la realidad, ciertamente, es que el "boom" de la historia de las mentalidades no arranca hasta los años 60 y sobre todo los años 70.

Pienso, por otra parte, que como también J. Fontana ha reconocido, no sólo son historiadores de las mentalidades P. Ariès, Le Roy-Ladurie o Le Goff, sobre los que Fontana se ha despachado con todo merecimiento, con toda justicia. Pienso que hay historiadores de las mentalidades muy respetables, incluso algunos franceses como Mandrou; como pueda ser el viejo libro de Bajtin sobre Rabelais, que a mí me parece un libro precioso, como pueda ser con toda la complejidad o todas las discusiones que su

figura suscita -y espero que el compañero medievalista J.Ma Salrach nos hable de él- de Duby.

Hay asimismo historiadores de las mentalidades en España: ¿qué mejor historiador que J. Caro Baroja en su libro Las brujas y su mundo?, donde establece todo un modelo de cómo asumir el estudio de la historia de las mentalidades en este tema tan complejo de la brujería.

Destacan también historiadores anglosajones como Muchembled, historiadores italianos como C. Ginzburg. El mismo concepto de "economía moral de la multitud" difundido por Thompson ¿no implica la asunción de la transcendencia de las mentalidades?. Pienso que la nómima es mucho más amplia y por supuesto respetable que lo que significa, evidentemente, el ya fallecido Ariès.

El concepto de mentalidad o de mentalidades es ciertamente un tanto complejo y hoy todavía, pese a todos los esfuerzos de definición que lleva a cabo Vovelle en el libro citado, todavía, insisto, no está suficientemente acotado.

En principio, las mentalidades podrían definirse a la manera de Vovelle como el conjunto de visiones del mundo; una definición un tanto genérica que inserta las mentalidades en el amplio espectro de las superestructuras ideológicas. El problema, a mi juicio, surge con las adjetivaciones que en los últimos años se le vienen poniendo a esas visiones del mundo. Dos adjetivos, concretamente, son particularmente criticables. Uno es el de representaciones, visiones o actitudes colectivas y el segundo adjetivo: representaciones o comportamientos o actitudes inconscientes. ¿Por qué esta crítica?. Primero, en lo que se refiere al adjetivo colectivas, por la propia ambición, la excesiva ambición del objeto abarcable. Ya no se trata de analizar comportamientos individuales o conductas específicas, marginales como había hecho con la brujería J. Caro Baroja, sino nada menos que se pretende, pomposamente, meter bajo la sombra del paraguas de las mentalidades a toda una comunidad, a toda una colectividad sin ninguna diferenciación social, sin ninguna matización, ignorando, por supuesto, realidades incuestionables

como la realidad de las clases sociales.

Por otra parte, en lo que se refiere al adjetivo inconscientes pienso que la supuesta inconsciencia que se reivindica, que parece reivindicarse, condena a la historia -y esto me parece inadmisible- a un extraño fatalismo en el que la voluntad del hombre y sobre todo su razón parecen asfixidas por el imperativo categórico de unas supuestas fuerzas irracionales; de hecho convierten a la historia en una nueva metafísica, eso sí con vocabulario nuevo, con vocabulario tan vidrioso como "imaginario o inconsciente colectivo", "inercia de las estructuras mentales". Vocabulario que el bueno de Vovelle se esfuerza por aclarar a lo largo de los diferentes artículos del libro al que me he referido hace un momento, y que me temo que el lector se queda en la misma situación de inopia, de oscuridad en que estaba antes de leer el libro.

Pero ¿por qué este "boom" de la historia de las mentalidades?. A mí lo que me preocupa, lo que me interesa de este fenómeno es el explicar o justificar por qué este éxito extraordinario, qué ciertamente, nos guste o no nos guste, la historia de las mentalidades está teniendo un mercado consumidor notable.

Yo diría que es una muestra, ante todo y sobre todo, de la cultura de crisis que nos invade. Pienso que si ha surgido, si está surgiendo como setas libros sobre las mentalidades es el fruto, en definitiva, del agotamiento de las explicaciones coyunturalistas de la historia social. que tanto se han hecho en las décadas anteriores; esta historia coyunturalista que ya Thompson criticaba cuando hablaba de "la visión espanódica" de las crisis. Se ha usado y se ha abusado, y yo diría que se está pagando de algún modo el coste de ese uso y de ese abuso, de un sociologismo que como diría Goldmann, ha sido "vulgar y perezoso" a la hora de hablar, sobre todo de explicar la historia de la cultura. No me hace falta citar los panfletos de A. Hauser sobre la historia social del arte y tantas y tantas obras que adolecen de los mismos defectos. Se ha hecho marxismo de una manera absolutamente burda, torpe, con una miseria teórica lamentable, la miseria teórica marcada por los catecismos que digerimos con

fruición los estudiantes universitarios de los años 60, por citarles un ejemplo expresivo el célebre catecismo de M. Harnecker.

Este agotamiento, toda esta constatación de la insatisfacción de resultados de estas líneas de investigación de décadas anteriores ha generado un cierto retorno a la historia, a la tan denostada historia "événementielle". Hoy no se atreven a reivindicarla los historiadores franceses, pero de algún modo se disfraza esta historia "événementielle" con lo que hoy se llama historia cotidiana, que tiene mucho de la vieja historia anecdótica, insisto, tan criticada hace unos años. Y sobre todo lo que me parece más grave, es que, en definitiva, se está llegando al abandono de la razón pura como instrumento operativo del historiador. De algún modo pienso que la historia de las mentalidades y su "boom" se inserta en esta especie de abandono de la razón, de confianza en la razón como instrumento explicativo de la historia.

A pesar de esto, a pesar de estas críticas yo no creo que la historia de las mentalidades sea una moda coyuntural producto de frívolos diletantes o de historiadores morbosos, reprimidos o insatisfechos intentando aclarar la compleja casuística de la alcoba de los matrimonios franceses del siglo XVI o XVII.

Pienso que el reto, ese reto de la historia total que muchas veces se ha convertido en tópico de tan repetido, sigue estando ahí vigente, sigue constituyendo el objetivo al que debería aspirar a llegar el historiador y en este sentido la historia total exige el que el historiador se adentre en territorios, en ámbitos temáticos vírgenes.

¿Quién hace unos años se interesaba por la cultura material?: alimentación, vivienda, vestido, que hoy es algo absolutamente asumido como temas de enorme interés científico por los historiadores actuales. ¿Por qué renunciar a penetrar en la intimidad del sujeto agente de la historia?

P. Vilar, tan alérgico o más si cabe, incluso, que J. Fontana, asume una doble concepción de cultura: externa al individuo, por una parte, que él llama—siguiendo a Malraux—el conjunto de las obras que tienen en común el carácter de escapar de

la muerte; pero también una concepción subjetivista de la cultura y cita a Harriet cuando define la cultura como lo que queda cuando se ha olvidado todo^{el} trasfondo del saber, un conjunto interiorizado de gestos, discursos, imágenes familiares. Esta acepción subjetiva de la cultura sería en definitiva el objetivo fundamental, el objetivo básico de esta historia de las mentalidades.

En conclusión yo soy partidario de la historia de las mentalidades, lo afirmo sin complejos. Un buen número de trabajos de investigación de alumnos de Bellaterra y de esta Universidad Central, mal llamada Central de Barcelona, sobre la familia, sobre las actitudes ante la muerte, sobre cultura popular.. demuestran las infinitas posibilidades de esta línea de investigación. Ahora bien, reivindico una historia de las mentalidades hecha con prudencia, hecha con cautela metodológica, criticando duramente determinadas vertientes metodológicas, determinadas maneras de hacer historia de las mentalidades que se han hecho y que desde luego rotundamente me parecen inadmisibles. Concretamente, para terminar, y no quiero entrar en el análisis detallado de cada uno de estos puntos, simplemente lo quiero plantear a título programático para que puedan-si os parece-salir o surgir en el debate que en definitiva es el propósito fundamental de esta mesa redonda. Primero. Me parece absolutamente criticable e inadmisible la creencia de determinados historiadores de las mentalidades y naturalmente de Ph. Ariès en la autonomía de lo mental. Esto pienso que hay que rechazarlo de plano.

Segundo: Me parece asimismo absolutamente inadmisible la creencia en la inercia de las estructuras mentales, esta especie de aprisionamiento de las mentalidades en la famosa larga duración braudeliana. Tercero: la frivolidad metodológica. Lo que está ocurriendo, lo que se está haciendo con las historia de las mentalidades, en concreto, por citaros un ejemplo, en la historia de la familia, corre el riesgo de convertirse en pura frivolidad diletante porque se ignora a la hora de estudiarla, algo tan fundamental como es la historia del derecho, la historia del derecho matrimonial, la historia del derecho que regu-

la las relaciones paterno-filiales en tal o en cuál ámbito geográfico .

Cuarto: la aplicación ideológica reaccionaria del concepto de mentalidades, que se enfrenta a la concepción teleológica o a la concepción progresista de la historia. Voy a citar un ejemplo que creo conocer un poco. Me refiero a los historiadores que en los últimos años trabajan sobre Inquisición y en concreto el Congreso de Nueva York sobre Inquisición pienso que fue el momento más expresivo de esta corriente historiográfica. Historiadores de la Inquisición que hoy pretenden exculpar al Santo Oficio, despenalizarlo históricamente, han encontrado el gran recurso. La vieja apología del Santo Oficio de M. Menéndez Pelayo, por su propia tosquedad, hoy la derecha más reaccionaria no la asume. Entonces la nueva derecha ha encontrado el gran recurso apologético de la Inquisición en el concepto de "mentalidad inquisitorial". Se trata de ni más ni menos como digo, de exculpar a la Inquisición sobre la base de demostrar que más allá del espacio -español- y del tiempo histórico de desarrollo de la Inquisición existe una mentalidad inquisitorial inherente a la condición humana que justifica o que explica las crueldades, las barbaridades, los desmanes que el hombre ha hecho a lo largo de su historia. En ese contexto de la "mentalidad inquisitorial" se apela a múltiples ejemplos desde el nazismo alemán a lo que ustedes quieran para demostrar que la responsabilidad de la Inquisición se difumina dentro de un concepto absolutamente supergenérico, como es este de mentalidad inquisitorial cuya razón última habría que remontar al canismo colectivo y por supuesto al pecado original: Eva, la manzana, ahí estaría en definitiva la clave, las últimas claves de esta supuesta mentalidad inquisitorial.

Bien, insisto en que no quiero alargar mi comentario si no simplemente puntar cuatro aspectos. que sería deseable, que surgieran en el debate. Nada más.

Intervención de C. Martínez Shaw:

Iniciar un debate sobre historia de las mentalidades tiene una serie de dificultades, al mismo tiempo de tipo estructural y coyuntural. Estructural porque, en general, salvo algunas excepciones, los historiadores españoles no hemos trabajado directamente historia de las mentalidades, no hemos investigado sobre historia de las mentalidades y, por lo tanto, cuando participamos en un debate lo hacemos sobre todo a partir de lecturas, de haber leído a historiadores anglosajones como Natalie Davis, italianos como Carlo Ginzburg o franceses como Michel Vovelle. Por lo tanto, esto ya presenta una dificultad, que es la falta de tacto, la falta de palpar los documentos, la falta de plantear los problemas con la realidad viva, en pleno sentido de la palabra, de lo que ha quedado en los archivos. También tengo algunas dificultades coyunturales porque, por una parte, Josep Fontana, ha lanzado un brillante ataque contra las mentalidades y cuesta remontar esta primera andanada. Y también es coyuntural la dificultad, porque una parte importante de lo que yo podría decir lo ha dicho ya Ricardo García Cárcel hace un momento.

Así pues, me encuentro en serios apuros.

En cualquier caso, y a pesar de esto, tengo que empezar diciendo que defenderé la historia de las mentalidades. Y la defenderé de las diversas acusaciones que se le han hecho en esta mesa y en otras palestras. Una de las acusaciones que se repite frente a la historia de las mentalidades es: la historia de las mentalidades es simplemente una moda. Agotadas ya las gentes de tanto dar vueltas y vueltas al concepto de modo de producción y al concepto de lucha de clases o a los de clases sociales y estamentos sociales al final se ha desembocado en una historia que quiere ser, como dijera Carlo Ginzburg en una entrevista de que fue objeto en Barcelona, una historia más divertida que haga frente a la acusación de que la historia es aburrida. ¿De esta forma se trataría simplemente de una moda, respondería simplemente al cansancio de otras problemáticas, cansancio que tiene que ver, evidentemente, con el deslizamiento ideológico de la civilización actual hacia posiciones cada vez más derechistas? Es la pregunta.

Ahora bien, Ricardo ha dicho hace un momento que, sin embargo, la historia de las mentalidades no es algo nuevo; yo diría que es más viejo de lo que parece, porque el primer slogan que puso en circulación la escuela de los Annales es que hay que estudiar la realidad social a partir de tres grandes planos, de tres elementos: economía, sociedad y civilización.

Pues bien, economía se había hecho a partir del período de entreguerras: se había hecho historia económica. Posteriormente se había pasado a la llamada historia social y se había avanzado en este terreno: se habían estudiado clases sociales, se había estudiado la lucha de clases. Faltaba el tercer nivel, le troisième niveau, como dicen y repiten los historiadores franceses, el nivel de las civilizaciones. Y justamente el desarrollo de este nivel es uno de los méritos de la llamada historia de las mentalidades.

El tercer nivel había sido la cenicienta de las investigaciones historiográficas desde los años 30 hacia acá: ahora se incorpora como tema importantísimo del estudio de los historiadores. Por lo tanto, la historia de las mentalidades aparece como un derivado, como un precipitado final necesario de una parcela de la realidad social que no había sido tocada en profundidad. Como dice Michel Vovelle se trataría de que la historia de las mentalidades fuera la fine pointe de la historia social, es ta punta final de la historia social que permite explicar otra serie de temas en otros planos de la realidad que quedarían oscuros si no se profundizara en ellos.

Otra acusación que se le ha hecho es: no tiene definición, hay una falta de definición teórica sobre la historia de las mentalidades.

Esta acusación es, en principio, más difícil de soslayar, porque efectivamente el concepto mismo de historia de las mentalidades ha sido un concepto que se ha ido forjando de un modo empírico. No ha habido una voluntad teórica inicial, sino que a medida que se ha ido produciendo acumulación de estudios sobre aspectos muy parciales se ha sentido la necesidad de articular dicha producción de un modo teórico. Por lo tanto, un

concepto que ha necesitado de tanto para llegar a las primeras formulaciones teóricas es un concepto que todavía esta falto de una definición más profunda. Y entre estas dificultades de definición la más importante es aquella que la enfrenta con otro concepto muy manejado, que es el concepto de ideología. Es decir, la historia de las mentalidades se articula frente a un concepto mejor definido, teóricamente más tratado, que es el concepto de ideología. ¿Qué es la ideología? La ideología, según se define por los historiadores de tendencia marxista que la han estudiado, es aquella expresión imaginaria de las relaciones que mantienen los hombres con la realidad material que les circunda. Por lo tanto, la ideología podría ser todo, porque uno tiene que articular necesariamente un pensamiento de cara a la realidad que le circunda, para sobrevivir simplemente. Por tanto, en el término ideología estaría incluido el término mentalidades. Sin embargo hay algunos matices que los historiadores de las mentalidades se han esforzado por destacar. La ideología sería algo más restrictivo que la mentalidad. Cuando Edward Thompson en su The making of the English working class habla de qué es una clase social y cómo se forma una clase social, dice que los hombres articulan una serie de experiencias propias de un modo coherente y articulado frente a otros hombres y frente a sus propias necesidades.

Esto sería efectivamente la ideología frente a las mentalidades. Se trataría de poner el acento en aquello que es más claro, más coherente, más explícitamente confesado por unos hombres a otros. Mientras que las mentalidades englobarían la ideología, lo claramente formulado, pero también tendría un aspecto que sería lo formulado confusamente, una serie de actitudes racionales o irracionales, conscientes o menos conscientes...etc, que sin embargo es algo vivencial, algo que permite articular el comportamiento cotidiano de cada día frente a la realidad. Por lo tanto, esto es lo que podrían ser las mentalidades: en este sentido la definición del concepto de historia de las mentalidades no ha progresado demasiado, pero se abre camino lentamente para tratar de precisar sus contornos y su contenido, para procurar que la historia de las mentalidades no se convier-

ta en lo que se ha caracterizado hace un rato, simplemente en una retahíla de temas. Se trataría de definir sus límites de una forma más precisa.

Otra acusación es la de frivolidad. La historia de las mentalidades ha tenido éxito, porque en el fondo es una historiografía frívola y la gente está cansada de todo aquello que es muy serio, por lo tanto hay que pasar a este terreno mucho más ligero que es el de la historia de las mentalidades. En este sentido parece que los propios historiadores de las mentalidades han dado todas las armas necesarias a sus detractores.

En efecto, la historia de las mentalidades ha sido llevada al cine repetidas veces. Aquí hemos visto Le retour de Martin Guerre, no hace mucho fue incluso una actividad de curso el ir a ver esta película. Es simplemente una plasmación fílmica de un texto de historia de las mentalidades. Y no digamos, si hablamos de los libros que son verdaderos textos literarios, algunos muy parecidos a la serie negra como puede ser por ejemplo, ¿Quién rompió las rejas de Monte Lupo?, otros que se asemejan más a la novela de enigma a lo Sherlock Holmes como Pesquisa sobre Piero, otros que tienen más el sentido de la biografía novelada como la historia de Pierre Damon sobre una mujer adúltera en la Francia del siglo XVIII... En este plano parece existir una frivolidad. En el fondo, lo que se intenta es deslizarse la historia hacia la novela o hacia la televisión.

Yo diría que, si bien puede haber una parte de verdad en esta acusación, en general no es este el problema. El problema es si entre la historia de las mentalidades nos encontramos con libros que plantean bien las cuestiones, libros que hacen buena o mala investigación, libros que emplean métodos correctos o incorrectos, libros que nos ayudan o no a entender la realidad. Este es el único asunto de interés: lo demás es algo superficial, simplemente algo periférico que no puede descalificar en absoluto a una producción que tiene ya logros importantes.

¿Cuáles son esos logros importantes para defenderla de estas acusaciones de frivolidad?. A mí me parece que entre los

logros que hay que atribuir a la historia de las mentalidades habría que poner en primer lugar el esfuerzo que se ha hecho por aportar nuevas fuentes al conocimiento histórico. Aquí nos encontramos con que la historia de las mentalidades reconocía de entrada la dificultad de las fuentes, la encrucijada en que se hallaba el historiador para encontrar fuentes. Por ello, la "histoire sur traces" se ha visto obligada a realizar un esfuerzo de aportación documental, de una serie de documentos del pasado, de restos del pasado que no parecía pudiesen servir para el historiador y que ahora han sido revalorizados y puestos al servicio de una mejor comprensión del pasado.

Lo mismo podríamos decir con el esfuerzo por ampliar el espectro de la realidad, es decir, de no contentarse con unos de terminados temas, sino de introducir unos temas que a mí me parecen vitales y que cuando se dicen así en batiburrillo y en retahila pueden parecer un bête-mêlé, un cóctel indigesto. Pero yo diría que son muchos los temas transcendentales que han sido traídos a colación por la historia de las mentalidades, que habla de la muerte, de la vida (cuando se habla de estrategias matrimoniales o de concepciones, ilegítimas), de la religión (se esté a favor o en contra de posiciones religiosas, en cualquier caso la religión presidiendo también la vida de los hombres) o del sexo (que también preside la vida de los hombres o por lo menos uno aspira a que la presida, a tener una participación en ello), es decir, que son cosas evidentemente que forman parte de la realidad cotidiana, del estrato más profundo de la acción del ser humano.

Ricardo se ha referido hace un momento a la realidad material, a las cosas de elemental supervivencia que también forman parte de esta vivencia cotidiana que la historia de las mentalidades se esfuerza por recoger y se esfuerza por explicar.

Hay otros problemas que se plantean también con la historia de las mentalidades y que me parecen problemas fundamentales para cualquier historiador, por ejemplo, la dialéctica que va de los testamentos de Michel Vovelle al análisis del Martín Guerre de Natalie Davis. ¿Cómo se articula esa dialéctica? Es

un tema fundamental de cuya respuesta dependen muchas vías de avance de las historia.

Otro tema básico: la articulación de los niveles. Se ha hecho referencia, en intervenciones anteriores, a la autonomía de lo mental pero ¿cómo se articula lo mental con los otros niveles de la realidad?. Este es un tema capital: yo diría es uno de los temas con que un historiador tiene que enfrentarse.

Otro tema importante, el tema de la larga duración o la ruptura revolucionaria: larga duración o rupturas que marcan un cambio radical de las mentalidades en poco tiempo.

Otro tema: historia inmóvil o, por el contrario, hechos plenamente históricos que se pueden fechar y datar en cada momento.

Otro tema, solamente señalar dos para no continuar: una historia que es individual o colectiva, el tema del individuo y de la colectividad en que se inscribe, de las mutuas influencias entre estos dos polos.

O bien, estos otros dos polos: una historia universalizadora o una historia diferencial. Como dice Le Roy Ladurie, a quien se alude repetidamente y que ha puesto en circulación el término, ¿es precisa una histoire interclasse que enfatiza los elementos que son patrimonio de todas las clases?. ¿O por el contrario hemos de hacer una historia diferencial en la cual los grupos tienen una trayectoria, una cultura, una ideología, unas mentalidades que les son propias y que son irreductibles a las de otros grupos?

En definitiva, y para concluir, yo creo que la historia de las mentalidades ha tenido muchos valores y que tanto por la producción que ya ha brindado como por el planteamiento de una serie de documentos y de fuentes que hasta ahora no se habían empleado, ya se ha ganado, de alguna forma, un puesto indiscutible dentro de la historiografía actual.

Intervenció de Josep M. Salrach:

Després de les tres exposicions que m'han precedit (Josep Fontana, Ricardo García Cárcel i Carlos Martínez Shaw) i de la presentació de la problemàtica feta per Lluís Roura, les circumstàncies de la meua intervenció és fan difícils. Què puc dir que no hagi estat més o menys explicat pels precedents? Deixaré de banda, doncs, les notes d'una intervenció que havia imaginat diferent per a agafar el fil del discurs tan eruditament preparat per Josep Fontana amb el que coincideixo en moltes coses, però del que discrepo en la forma i, en part, en el contingut. Em sembla massa fàcil i potser poc correcte, des d'un punt de vista metodològic, agafar cites, oracions i paràgrafs més o menys llargs i de literatura d'historiadors de les mentalitats i extreure'ls del seu discurs, del seu contexte, per a fer-ne la crítica o, millor dit, la befa. Aquest mètode "del comentari de text" que devia començar en les universitats escolàtiques medievals i que ha arribat fins els nostres dies, es podria aplicar a tots o gairebé tots els historiadors -Marx no seria una excepció- amb similars resultats jocosos. El que em penso que es planteja però, és una qüestió més de fons i que jo resumiria en la desconfiança manifesta d'un sector de la historiografia marxista de Catalunya i, en general de tot Espanya, envers el que es considera una moda o una frivolitat dels historiadors francesos, tan atents a les demandes del públic lector i consumidor. Deixant de banda el fet cert que la història de les mentalitats ha ampliat enormement el camp dels lectors d'història, almenys a França, cosa que té la seva importància, em penso que la polèmica que avui ens aplega aquí parteix d'algun malentès, d'un desenvolupament historiogràfic en ritmes diferents entre França i Espanya i d'una actitud defensiva que pot esdevenir perjudicial per al desenvolupament de la historiografia catalana.

Per malentès entenc la confusió entre història de les mentalitats i historiadors de les mentalitats; és lícit i necessari fer, com ha fet Fontana, la crítica dels historiadors de les mentalitats i dels seus treballs; puc coincidir amb ell en la crítica que fa de Philippe Ariès i, sobretot, d'Emmanuel Le Roy Ladurie -penso en Montaillou, village occitan de 1294 à 1324-,

però m'inquieto quan Fontana i els seus deixebles no concedeixen altra cosa que indulgències a Carlo Ginzburg o a Michel Vovelle, un historiador marxista al que aquí es considera com una mena d'heterodox i que al seu país és reputat d'ortodox i jacobí.

La crítica entesa d'aquesta manera esdevé indiscriminada i, més o menys deliberadament, posa en qüestió el propi filó historiogràfic: les mentalitats com a àmbit de recerca.

Això ens porta de fet al tema dels desenvolupaments historiogràfics que, es miri com es miri, s'han produït en ritmes diferents a França i a Espanya (Catalunya inclosa, malgrat la rica herència de Vicens i de Vilar). De tothom és prou coneguda la importància dels estudis d'història econòmica desenvolupats a França els darrers cinquanta anys -recordem alguns noms: Bloch, Labrousse, Vilar, Bois-, en íntima connexió amb els estudis d'història social; en certa manera, vist aquest fecund panorama, i considerada la multiplicació d'esforços -homes i diners- que el país veï realitza en matèria d'investigació, és fàcil entendre que els historiadors francesos hagin diversificat els seus interessos, passant molts a l'estudi del tercer nivell, la qual cosa, d'altra banda, demostra que els historiadors francesos de les mentalitats són homes del seu temps, preocupats per allò que també preocupa els seus -i nostres- contemporanis: els problemes de psicologia individual i col·lectiva que ajuden a explicar també els fenòmens de massa. Problemes importants com la des^u cristianització, la mort de Déu, la desaparició de la confessió, la por nuclear, l'actitud davant la mort, etc... són en certa manera desafiaments d'avui als que els professionals de la història donen la resposta que els pertoca com a tals, en mirar d'investigar-ne les arrels en el passat. És clar, que algú pensarà que aquestes són preocupacions d'una societat occidental instal·lada, malgrat l'atur, en el consum i el benestar, però cal insistir en la idea de la diversitat del panorama historiogràfic francès on al costat d'historiadors de la festa, com el medievalista N. Coulet, s'hi troben historiadors de la fam, com l'africanista Jean Suret-Canale. Això no obstant, el que cal reivindicar ara és la licitud dels estudis d'història de les mentalitats, contemplats amb cert escepticisme en els nostres medis

universitaris. Aquí encara és forta la tradició historiogràfica academicista, el neopositivisme i la història dels aconteixements contra la que cal combatre, aprofundint en l'estudi dels primers nivells l'economia i la societat. El combat, doncs, contra una història alienant, mistificadora, discurs del poder i de les èlites, en profit d'una història dels homes i de les dones que s'agrupen i lluiten per a millorar-se a si mateixos, passa en primer lloc per a estudiar l'estructura -la producció, les relacions de producció-. Però, en aquest combat, l'estudi de la superestructura no és superflu ni representa una pèrdua d'esforços, és literalment necessari, si es vol, com diu Fontana, analitzar el passat per a projectar el futur.

I això em porta a considerar l'actitud defensiva i a voltes ofensiva, que un sector de la historiografia marxista adopta en front de la història de les mentalitats. Centrada la historiografia marxista durant molt de temps en l'estudi dels primers nivells, havia arribat en certa manera a patrimonialitzar-los deixant als historiadors acadèmics la història política, la biografia, les institucions i la història de la cultura, espais en certa manera considerats com a marginals en la dinàmica històrica. Dit simplement, al centrar l'esforç en el que es considerava el principal es pretenia el que es refutava secundari, i es feia befa -si més no una mica- de qui s'hi dedicava. Actuant així, els historiadors que més o menys es remeten al materialisme històric com a mètode d'anàlisi, són conseqüents amb el postulat de situar l'economia, les classes socials i les relacions de producció en el centre de la interpretació històrica. Però corren el risc, contra el que deia a Marx, del reduccionisme i l'economicisme al temps que deixen al descobert una àmplia parcel·la de temes històrics en la que els historiadors de formació marxista, atents a les noves aportacions de l'antropologia social i de la psicologia, hi tenen molt a dir sobretot si volen assolir l'ideal d'història total proposat de Pierre Vilar. És així que cal agraïr a Michel Vovelle la valentia d'haver passat De la cave au grénier, és a dir, d'haver demostrat que l'historiador marxista també pot fer història de les mentalitats, i, a més, amb millors resultats que d'altres perquè, format en el rigor de l'anàlisi i en els mètodes quantitius, està capacitat per a calar més a fons en les vivències de les masses.

I ja que parlo de Vovelle em sembla que -seguint el mètode de Fontana que he criticat, i caient en el mateix error- puc agafar una definició d'història de les mentalitats extreta del seu llibre Idéologies et mentalités que crec que servirà per a fer la defensa d'aquest front historiogràfic. Es aquella que diu que "*la història de les mentalitats és l'estudi de les meditacions i de la relació dialèctica entre les condicions objectives de la vida dels homes i la manera en què la contenen i fins i tot la viuen*". Insisteixo en la idea de les vivències i indico que aquesta definició em complau molt més que la de definir la història de les mentalitats com la història de les visions del món, perquè en la definició de Vovelle hi ha clarament reflexada la idea dels nexes o relacions entre la base i la superestructura, i doncs, la idea de la història com una globalitat.

El terme mentalitats, segurament poc adequat, remet a un conjunt d'elements d'investigació de caire superestructural que a vegades també han estat definits com els comportaments, les expressions -els ritus, la litúrgia- i els silencis que donen testimoni de les concepcions del món i de les sensibilitats col·lectives. Els homes en cada etapa històrica reaccionen davant del món, l'interpreten, l'accepten o el rebutgen, i fins i tot el somien, i tot això ho fan en relació amb les condicions de vida material en què es troben i també en relació amb unes estructures mentals: tradició, educació, psicologia col·lectiva, etc. Són aquestes actituds, reaccions i visions del món el que constitueixen el camp de treball de l'historiador de les mentalitats.

No s'han, però, d'obviar els problemes d'identitat que aquesta dimensió del treball històric planteja, problemes dels que no sempre crec tenir resposta com, per exemple, les diferències entre "cultura", "mentalitat", "ideologia" i "imaginari", termes tan emprats pels historiadors de les mentalitats; diferències entre "cultura popular" i "cultura d'èlite"; ús i potser abús del terme "col·lectiu" -mentalitats col·lectives, psicologies col·lectives, sensibilitats col·lectives- pel fet que, com assenyala Carlo Ginzburg a Il formaggio e i vermi, és un terme que té connotacions interclassistes i pot portar a l'histo-

riador a fer extrapolacions indegudes. També hi han problemes conceptuals que remetent a la identitat mateixa de la història de les mentalitats, obligada a conviure i a manllevar instruments d'anàlisi a l'antropologia, la psicologia i fins al psicoanàlisi. Resolts aquests problemes d'identitat, que han estat i són encara objecte de debat entre els historiadors de les mentalitats, ens hauriem de plantejar el lloc que aquest front historiogràfic ha d'ocupar en la síntesi històrica, vull dir en la consecució de la història total de què tant parlem. En fer-ho, també ens hauriem de qüestionar sobre les relacions entre les mentalitats i les articulacions socioeconòmiques.

Jo voldria anticipar-me a alguna pregunta parlant en concret de les relacions entre cultura i mentalitats, en el sentit de que si un àmbit recobreix l'altre o no. Tradicionalment, per cultura s'entenia l'estudi de les manifestacions culturals de les èlites, però avui, amb les aportacions de l'antropologia cultural, el concepte s'han ampliat fins a comprendre el que en podríem dir el sistema de relacions de caire material versus tecnologia i el sistema de relacions de caire mental versus mentalitats. Es en aquest segon aspecte de la cultura on intervé l'historiador de les mentalitats. Es clar que la noció de cultura continua essent molt àmplia, i força allunyada de la cultura literària tradicional, perquè, per a l'historiador de les mentalitats, la cultura seria el conjunt d'actituds, creences i models de comportament de les diferents classes socials. Definida d'aquesta manera la cultura cobriria una bona part del camp de treball de l'historiador de les mentalitats, però no l'esgotaria del tot: d'una banda caldria distingir entre cultura popular i cultura d'elite, i de l'altra entre cultura i "mentalitats" en sentit estricte -diferent del concepte general d'història de les mentalitats-. Inspirant-me en Carlo Ginzburg diria que la història de la cultura és força assimilable a la història de les idees, en el sentit de que s'enfoca cap a estudiar els comportaments racionals de les visions del món, mentre que la història de les "mentalitats" -repeteix, en sentit estricte- equivaldria a la història de l'inconscient; dels elements que Ginzburg anomena obscurs i

inermes. En resum, tindriem que els historiadors de les mentalitats s'interessen alhora per allò que explica els comportaments racionals dels homes i allò, molt més difícilment aprehensible o constatable per l'historiador, que és el subconscient, perquè sens dubte uns i altres elements contribueixen a configurar les visions dels món, les vivències, dels individus i dels col·lectius.

Dèiem abans que el terme col·lectiu te evocacions interclassistes. Es aquí on cal precisar que generalment els historiadors de les mentalitats distingeixen entre cultura popular i cultura d'èlite, i es qüestionen sobre les relacions existents entre una i altra: si són relacions de subordinació, de mútua exclusió o d'influència recíproca. A ningú se li escapa, em penso, la importància d'aquesta problemàtica i el paral·lelisme que presenta amb l'anàlisi econòmica de les contradiccions socials. Des d'aquest punt de vista es pot dir que la història de les mentalitats està en situació d'aportar elements d'anàlisi complementaris que ajudaran a millor comprendre les contradiccions socials i la dinàmica de les societats.

Es clar, que, com ha dit Ricardo GarcíaCárcel, l'historiador de les mentalitats ha de ser molt prudent en la metodologia emprada, però més enllà d'un bon consell m'agradaria veur-hi en les seves paraules una concreció més gran en el sentit de si la història de les mentalitats precisa o no d'una metodologia específica, diferent d'altres camps historiogràfics, si aquesta metodologia està elaborada o és en curs d'elaboració, si hi han treballs metodològicament modèlics, etc. En aquest sentit potser és important de remarcar la proximitat entre història de les mentalitats i antropologia cultural, i les diferències que les separen -la història posa l'accent en l'evolució-, tema sobre el que recentment ha parlat Michel Vovelle a l'Institut Francès.

En fi, comparteixo així mateix la idea expressada per Carlos Martínez Shaw de que les ideologies, la història de les idees i la història dels sistemes de valors també són objecte de l'atenció de l'historiador de les mentalitats, si bé, quan dic això, inmediatament m'assalta el temor de que si sota l'epígraf història

de les mentalitats no hi fiquem masses coses, perque, de fet, hi estem col.locant tot el tercer nivell, alló que Vilar en diu la massa dels pensaments i de les creences, i sospito que la qüestió de la història de les mentalitats no és tan una qüestió de temes com de l'actitud i el punt de vista de l'historiador davant aquests temes. Per dir-ho amb un exemple: el tema de la mort és estudiat des d'angles i propòsits ben diferents per l'historiador de l'art, el de la literatura i el de les mentalitats.

Per a concloure la meua intervenció esmentaré alguns temes que actualment treballen historiadors medievalistes i modernistes des de la perspectiva de la història de les mentalitats com poder ser la mort, la festa, la sexualitat, la missa, la confessió, la tortura, la memòria, la marginalitat, etc., i diré que, d'entre la plèiade d'obres d'historiadors de les mentalitats, cal destacar els treballs de Michel Vovelle sobre la festa i la mort a Provença i sobre la mentalitat revolucionària, la tesi de Jacques Chiffolleau La comptabilité de l'au-de-là sobre testaments avinyonesos de la fi de l'Edat Mitjana, els estudis de M. Th. Lorcin sobre la mort a Lyon els segles XIV i XVI, d'una manera molt especial, Il formaggio e i vermi. de Carlo Ginzburg, un llibre que té el mèrit d'humanitzar la història, és a dir, de despertar el gust per les vivències de l'home concret, un moliner de Friuli que és també un punt de mira i una mentalitat des de la que ell, Menocchio. l'historiador Ginzburg i nosaltres, podem contemplar el món del segle XVI i, de passada, contemplar-nos a nosaltres mateixos.

BIBLIOGRAFIA CITADA

- X Ariès, Ph. "L'Histoire des mentalités" a J. Le Goff, ed, Nouvelle Histoire. París, CELP, 1978, pags. 402-423.
- L'Homme devant la mort. París, Le Seuil, 1975.
- Bajtín, M. La cultura popular en la Edad Media y el Renacimiento Barcelona, Barral eds., 1974
- Caro Baroja J. Las brujas y su mundo, Madrid, Alianza Editorial, 1982, (6ª ed.).

- Coutau-Bégarie, H. Le phénomène Nouvelle Histoire, Paris, Economica, 1983, pp. 153-159.
- Chaunu, P. Histoire science sociaux, Paris, Sedes, 1974, pp. 77.
 ----La mort à Paris, Paris, Fayard, 1978.
- Davis, N. El retorno de Martín Guerre, Barcelona, Muchnik, 1983.
- Duby, G. La mujer, el caballero y el cura, Madrid, Taurus, 1983.
- Ginzburg, C. El queso y los gusanos, Barcelona, Muchnik, 1982 2ª ed.
- Goldmann, L. Le Dieu cache, Paris, 1955 (hay ed. castellana en ed. Península)
- Hauser, A. Historia social, literatura y el arte, Madrid, Labor, 1980, 6ª ed.
- Huizinga El otoño de la Edad Media, Madrid, Revista de Occidente, 1967, 7ª ed.
- Lefebvre, G. La grande peur, Paris, Armand Colin, 1970.
- Le Goff, J. Les mentalités. Un histoire ambigüe, . a Le Goff i P. Nora, eds. Faire de l'histoire, Paris, Gallimard, 1974, III, pp. 76-94.
 ----Naissance du Purgatoire, Paris, Gallimard, 1981.
- Le Roy Ladurie, E. Montaillou, village occitan de 1294 a 1324. Paris, Gallimard, 1975.
 ----Le carnaval des Romans, Paris, Gallimard, 1978
- Mandrour, R. De la culture populaire aux XVIIe et XVIIIe siècles, Paris, Stock, 1964-75.
- Muchembled Culture populaire et culture des elites dans la France moderne (XV-XVII siècles), essai, Paris, Flammarion, 1978
- Pollock, L. Forgotten children parent chuld relations from 1500 to 1900, Cambridge University Press, 1983.
- Vilar, P. "Procés històric i cultura catalana", a Vilar, P. Reflexions crítiques sobre la cultura catalana, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1982, pp. 951.
- Vovelle, M. Ideologies y mentalidades, Barcelona, Ariel, 1985.
 ----La mentalité révolutionnaire, Paris, Editions Sociales, 1985.

Ein schönes verlobtes Paar Markt-Singer
 der den was wies will erfahren und ersehen
 ein recht Wunder ansehen. So dieses Jahr ansehen